

॥ श्रीउपदेशग्रंथावलि ॥

॥ अंक वासठमो ॥

। वेदांतनां मूलतत्त्वो ॥

[४]

-એ ત્રણ ઉપાયોમાંના કોઇ પણ એક ઉપાયનો આદરપૂર્વક, દીર્ઘ-કાળ. સતત અભ્યાસ કર્યાં કરવાથી એ અભ્યાસનો પરિપાક થતાં તે અભ્યાસીને જ્યાં જ્યાં તેમના અંતઃકરણની વૃત્તિ જાય છે ત્યાં ત્યાં પ્રાણિપદાર્થોના નામરૂપાદિના બાધ થઇ તેના અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મનો સ્પષ્ટ સાક્ષાત્કાર થયા કરે છે. જેમ નિર્દોષ નેત્રવાળા અભ્રાંત પુરુષને પ્રકાશમાં સંમુખ સમીપ પડેલો ઘડો સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે

સંવત ૧૯૭૯ (શાકે ૧૮૪૪) કાર્તિકસુદિ પૂનમ. આવૃત્તિ પહેલી. પ્રતિ ૧૫૦૦

લખનાર:—બ્રહ્મનિષ્ઠ મહારાજ **શ્રીનથુરામ શર્મા. બીલખા**. કાઠિયાવાડ.

જિજ્ઞાસુઓને મનન કરવામાટે વિનામૂલ્યે આપવા પ્રગટ કરનાર

સોની **ઘેલાભાઈ સુંદરજી જામવેચા.**
સોની **પુરુષોત્તમ સુંદરજી જામવેચા** } **કુંતિયાણા.** કાઠિયાવાડ.

અમદાવાદ, પીરમસારોડ ઉપર ધી નિર્મળ પ્રીન્ટિંગ પ્રેસમાં

લલ્લુભાઈ ઈશ્વરભાઈ ત્રિવેદીએ છાપ્યું.

તેમ તેમને પ્રત્યેક પ્રાણિપદાર્થનું દર્શન થતાં તેના વિવર્તોપાદાનકારણરૂપ બ્રહ્મની સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થાય છે. જેમ નિર્દોષ ઇંદ્રિયો પોતપોતાના યોગ્ય વિષયોને અનાયાસે ગ્રહણ કરી શકે છે, જેમ પ્રાણાપાન પોતપોતાનું કામ સુખપુર્વક કર્યા કરે છે, અને જેમ રુધિર રક્તવહાનાડીઓમાં સ્વાભાવિકરીતે ફર્યા કરે છે તેમ પૂર્વોક્ત જ્ઞાનીનું અંતઃકરણ અનાયાસે નિરાવરણ બ્રહ્મનો સ્પષ્ટ અનુભવ કર્યા કરે છે."

શિષ્ય પૂછે છેઃ—" હે આશ્ચર્યરૂપ સદ્‌ગુરો ! હું દેહાદિ નથી, પણ બ્રહ્મ છું, અને આ પ્રતીત થતું જગત્ પણ વસ્તુતાએ બ્રહ્મજ છે, આ બંને વાત સત્ય છે એમ મારા અંતઃકરણને સ્પષ્ટ સમજાયું, પણ **શ્રીઈશ્વરનું** સ્વરૂપ કેવું હશે તે હજી મારા અંતઃકરણને સ્પષ્ટ સમજાયું નથી તો આપ કૃપા કરીને મારા અંતઃકરણપર **શ્રી**[illegible]ના સ્વરૂપના જ્ઞાનનો પ્રકાશ પાડવા શ્રમ લેશો. "

શ્રીસદ્‌ગુરુ કહે છે.—" હે તત્ત્વજિજ્ઞાસો ! જેમ અવિદ્યાનો અંશ, અવિદ્યાના અંશનું અધિષ્ઠાન શુદ્ધચેતન અને અવિદ્યાના અંશમાં આવિર્ભાવ પામેલા ચેતનના સ્વભાવો એ ત્રણ પદાર્થો મળીને જડચેતનમિશ્ર જીવનામનો વ્યાવહારિક પદાર્થ અસ્તિત્વમાં આવે છે તેમ દેશ, કાલ ને વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત બ્રહ્મનામના શુદ્ધચેતનના એક કલ્પિત ભાગમાં રહેલી સર્વે જડવસ્તુઓના પરિણામી–ઉપાદાનકારણરૂપ અતિસૂક્ષ્મ માયાનામની જડ વસ્તુ તે માયાના અધિષ્ઠાનરૂપ–જેટલા શુદ્ધચેતનમાં તે માયા પ્રતીત થઈ છે તેટલું–શુદ્ધચેતન અને તે માયામાં આવિર્ભાવ પામેલા શુદ્ધચેતનના સ્વભાવો એ ત્રણ પદાર્થો મળીને જડચેતનમિશ્ર ઈશ્વરનામના વ્યાવહારિક પદાર્થના સદ્‌ભાવ સિદ્ધ થાય છે. જેમ જીવનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ આત્મા છે તેમ ઈશ્વરમાં પ્રતીત થતી માયા ને તે માયામાં પ્રાદુર્ભાવ પામેલા

શુદ્ધચેતનના સ્વભાવો એ બે પદાર્થો વિવકવડે દૂર કરતાં જે શુદ્ધ-ચેતનનામનો પદાર્થ રહે છે તે શુદ્ધચેતન એટલે બ્રહ્મ ઇશ્વરનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે. ઇશ્વરચેતન માયાનામના પદાર્થની જેટલી વ્યાપકતા છે તેટલી વ્યાપકતામાં રહેલું છે, પણ બ્રહ્મનામનું શુદ્ધચેતન તો માયાની વ્યાપકતાના કરતાં અસંખ્યગણું વ્યાપક છે તે મુમુક્ષુએ સ્મરણમાં રાખવું જોઇએ. એ ઇશ્વરને શાસ્ત્રોમાં સગુણબ્રહ્મ, શબલબ્રહ્મ, કારણબ્રહ્મ, પરમાત્મા, પરમેશ્વર અને મહેશ્વર એવા નામથી પણ કહેવામાં આવે છે. જીવોની પેઠે ઇશ્વર પણ વ્યાવહારિક–સંસારસમયમાં તે નામે પ્રતીત થનારા—છે. એ ઇશ્વર ક્રમમોક્ષ ઇચ્છનારા ઉપાસકોને ધ્યેય ને ઉપાસ્ય છે. એ ઇશ્વર પોતાને આશ્રરે રહેલી માયાનામના નિયામિકાશક્તિવડે આ જગતને, જીવોનાં શુભાશુભકર્મોના સંસ્કારો ફલ દેવાને તત્પર થાય ત્યારે, ઉત્પન્ન કરે છે, પોતાની તે માયાનામની નિયામિકાશક્તિવડે ઉત્પન્ન થયેલા જગતનું અનુગ્રહ ને નિગ્રહવડે તેઓ યથાયોગ્ય પરિપાલન કરે છે, અને જીવોનાં શુભાશુભકર્મોના સંસ્કારો જ્યારે બહુજ અપક્વ સ્થિતિમાં આવે છે ત્યારે તે ઇશ્વર પોતાની માયાનામની નિયામિકાશક્તિવડે પ્રતીત થતા સર્વ જગતનો સંહાર કરે છે,–પોતાની માયાનામની શક્તિમાં સર્વ જીવોના કર્મસંસ્કારોનો પરિપાક થતાસુધી તે સર્વની અભેદભાવ પામ્યાના જેવી સ્થિતિ કરે છે. જીવચેતન વ્યવહારકાલે અવિદ્યાને વશ વર્તનાર હોય છે, ને ઇશ્વર-ચેતન વ્યવહારકાલે માયાને વશ વર્તાવનાર હોય છે. જીવચેતનમાં અવિદ્યા એટલે રજોગુણથી તથા તમોગુણથી દબાયેલો સત્ત્વગુણ પ્રધાન-પણે વ્યવહાર કરનાર હોવાથી વ્યવહારદશાવિષે તેનામાં કામક્રોધાદિ રજોગુણના ધર્મો તથા આલસ્યપ્રમાદાદિ તમોગુણના ધર્મો, અલ્પજ્ઞ-પણું, અલ્પશક્તિવાળાપણું, અવિદ્યાના અંશજેટલા ભાગમાં રહેવાપણું ને પોતાના અંતઃકરણમાં રહેલા બલવાન્ સંસ્કારોને અધીન થઇને

વર્તનારપણું જોવામાં આવે છે; અને ઈશ્વરચેતનમાં માયા એટલે રજોગુણને તથા તમોગુણને વશ વર્તાવનારો સત્ત્વગુણ—શુદ્ધસત્ત્વગુણ-પ્રધાનપણે વ્યવહાર કરનાર હોવાથી વ્યવહારદશાવિષે તેમનામાં રજોગુણના તથા તમોગુણના કાર્યરૂપ કોઈ દોષો જોવામાં આવતા નથી, પણ શુદ્ધસત્ત્વગુણના કાર્યરૂપ અનેક શુભગુણો જોવામાં આવે છે. વળી એ શુદ્ધસત્ત્વગુણના સદ્‌ભાવથીજ તેમનામાં સર્વજ્ઞપણું, સર્વશક્તિવાળાપણું, માયાના પ્રદેશજેટલું વ્યાપકપણું અને સ્વતંત્રપણું જોવામાં આવે છે. એ ઈશ્વર પોતાની માયાનામની શક્તિવડે પોતાના ભક્તોનું રક્ષણ કરનારા તથા મુમુક્ષુઓને નિર્વિઘ્ને જ્ઞાનમાર્ગમાં અને યોગમાર્ગમાં આગળ વધારનારા છે. વ્યવહારકાલે તેમનામાં સંપૂર્ણ જ્ઞાન, સંપૂર્ણ વૈરાગ્ય, સંપૂર્ણ ધર્મ, સંપૂર્ણ યશ, સંપૂર્ણ શ્રી ને સંપૂર્ણ ઐશ્વર્ય વિદ્યમાન હોય છે તેમનામાં અવિદ્યા, આવરણ ને વિક્ષેપ હોતાં નથી. જગતની ઉત્પત્તિની પહેલાં, વ્યવહારકાલે ને પ્રલયકાલે તેઓ વસ્તુતાએ બ્રહ્મરૂપજ હોય છે."

શિષ્ય પૂછે છે:—"હે વેદાંતશાસ્ત્રપારગ પ્રભો ! જો સૂક્ષ્મરૂપે પ્રતીત થતા આ આકાશના કારણરૂપ સૂક્ષ્મતર માયાથી પણ ઘણું સૂક્ષ્મ એકજ અદ્વિતીય બ્રહ્મતત્ત્વ આ જગત્‌માં વિદ્યમાન હોય તોપણ જ્યાંસુધી ઈશ્વરનો ને જીવોનો ભેદ, ઈશ્વરનો ને જડ પદાર્થોનો ભેદ, જીવોનો પરસ્પર ભેદ, જીવોનો ને જડ પદાર્થોનો ભેદ અને જડ પદાર્થોનો પરસ્પર ભેદ આ પાંચ પ્રકારના જે ભેદો વ્યવહારકાલે લોકોને પ્રતીત થાય છે તે પાંચ પ્રકારના ભેદોનું મિથ્યાપણું મુમુક્ષુના અંતઃકરણમાં નક્કી ન થાય ત્યાંસુધી તે મુમુક્ષુનું અંતઃકરણ તે એકજ અદ્વિતીય બ્રહ્મમાં સંશયવિપર્યયરહિત સુસ્થિર થઈ શકે નહિ માટે પ્રમાણ, યુક્તિઓ ને લોકપ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંતોવડે એ ભેદોનું મિથ્યાપણું સમજાવવા આપશ્રી કૃપા કરશો એવી હું આપશ્રીપાસે નમ્ર પ્રાર્થના કરું છું."

શ્રીસદ્ગુરુ કહે છેઃ—"હે સજ્જન! **'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म'** (અહિ એકજ અદ્વિતીય બ્રહ્મ છે,) ને **'नेह नानास्ति किंचन'** (અહિં કાંઇ પણ ભેદ નથી) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ અને **'वासुदेवः सर्वमिति'** (વાસુદેવ–બ્રહ્મ–સર્વ છે એ પ્રમાણે) ઇત્યાદિ સ્મૃતિઓ બ્રહ્મમાં તમે કહેલા પાંચ પ્રકારના ભેદો નથી એમ સ્પષ્ટ રીતે કહે છે. વ્યવહારકાલે પ્રતીત થતા એ પાંચ પ્રકારના ભેદો વ્યવહારદશામાં સાચા છે, પણ પરમાર્થદશામાં એ સર્વ ભેદો બ્રહ્મમાં અભેદભાવે વિલીન થઇ જાય છે. ઇશ્વરનો ને જીવોનો ભેદ મિથ્યા છે, સાભાસ માયારૂપ ઉપાધિએ અને સાભાસ અવિદ્યાના અંશરૂપ ઉપાધિઓએ કરેલો હોવાથી, જે જે ભેદ ઉપાધિએ કરેલો હોય છે તે તે ભેદ મિથ્યા હોય છે, જેમ ગૃહરૂપ ઉપાધિએ ને ઘટરૂપ ઉપાધિઓએ કરેલો ગૃહાકાશનો ને ઘટાકાશનો ભેદ મિથ્યા છે. ઇશ્વરનો ને જડપદાર્થોનો ભેદ મિથ્યા છે, સાભાસ માયારૂપ ઉપાધિએ અને નિરાભાસ નામરૂપ ઉપાધિઓએ કરેલો હોવાથી, જે જે ભેદ ઉપાધિએ કરેલો હોય છે તે તે ભેદ મિથ્યા હોય છે, જેમ સ્વપ્નની ને મનોરાજ્યની પ્રાતિભાસિક સાભાસ માયારૂપ ઉપાધિએ અને પ્રાતિભાસિક નિરાભાસ નામરૂપ ઉપાધિઓએ કરેલો સ્વપ્નના ને મનોરાજ્યના પ્રાતિભાસિક ઇશ્વરનો અને સ્વપ્નમાં ને મનોરાજ્યમાં પ્રતીત થતા પ્રાતિભાસિક જડપદાર્થોનો ભેદ મિથ્યા છે. જીવોનો પરસ્પરનો ભેદ મિથ્યા છે, સાભાસ અવિદ્યાના અંશરૂપ ઉપાધિઓએ કરેલો હોવાથી, જે જે ભેદ ઉપાધિએ કરેલો હોય છે તે તે ભેદ મિથ્યા હોય છે, જેમ સ્વપ્નમાં ને મનોરાજ્યમાં પ્રતીત થતા પ્રાતિભાસિક જીવોનો પરસ્પરનો ભેદ પ્રાતિભાસિક અવિદ્યાના અંશોએ કરેલો હોવાથી મિથ્યા છે. જીવોનો ને જડપદાર્થોનો ભેદ મિથ્યા છે, સાભાસ અવિદ્યાના

અંશરૂપ ઉપાધિઓએ અને નિરાભાસ નામરૂપ ઉપાધિઓએ કરેલો હોવાથી, જે જે ભેદ ઉપાધિએ કરેલો હોય છે તે તે ભેદ મિથ્યા હોય છે, જેમ સ્વપ્નમાં ને મનોરાજ્યમાં પ્રતીત થતા પ્રાતિભાસિક જીવોનો અને સ્વપ્નમાં ને મનોરાજ્યમાં પ્રતીત થતા પ્રાતિભાસિક જડપદાર્થોનો ભેદ મિથ્યા છે. જડપદાર્થોનો પરસ્પરનો ભેદ પણ મિથ્યા છે, નિરાભાસ નામરૂપ ઉપાધિઓએ કરેલો હોવાથી, જે જે ભેદ ઉપાધિએ કરેલો હોય છે તે તે ભેદ મિથ્યા હોય છે, જેમ સ્વપ્નમાં ને મનોરાજ્યમાં પ્રતીત થતા પ્રાતિભાસિક નિરાભાસ જડપદાર્થોનો પરસ્પરનો ભેદ મિથ્યા છે. આ યુક્તિઓ અને દૃષ્ટાંતોથી પણ તમારા સમજવામાં આવ્યું હશે કે વ્યવહારકાલે મનુષ્યોને અવિદ્યાના, વાસનાના ને બાહ્યદૃષ્ટિના બલથી જે ભેદો પ્રતીત થાય છે તે ભેદો જ્યારે તેને બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર થઇ અવિદ્યા, વાસના ને બાહ્યદૃષ્ટિ બાધ પામે છે ત્યારે તે સત્યરૂપે રહેતા નથી, પણ તે ભેદો મિથ્યા છે એવું તે જ્ઞાનીના અંતઃકરણને સ્વાનુભવવડે સ્પષ્ટ સમજાય છે. જેમ એકજ સુવર્ણમાં અનેક પ્રકારનાં નામરૂપવાળા કલ્પિત અલંકારો પ્રતીત થાય છે, જેમ એકજ લોહમાં નાનાવિધ નામરૂપવાળાં કલ્પિત શસ્ત્રો પ્રતીત થાય છે, અને જેમ એકજ મૃત્તિકામાં બહુવિધ નામરૂપવાળાં કલ્પિત મૃત્તિકાપાત્રો પ્રતીત થાય છે તેમ એકજ બ્રહ્મમાં વ્યવહારકાલે અવિદ્યાદિના બલથી પૂર્વોક્ત પાંચ પ્રકારના કલ્પિત ભેદો પ્રતીત થાય છે એમ બ્રહ્મવિત્ પુરુષોને પોતાની બ્રહ્માકાર થયેલી અંતઃકરણની વૃત્તિવડે સુસ્પષ્ટ સમજાય છે. જેમ સ્વપ્નના પ્રાતિભાસિક ભેદોવડે સ્વપ્નકાલનો પ્રાતિભાસિક વ્યવહાર યથાયોગ્ય ચાલે છે તેમ જાગ્રત્‌ના વ્યાવહારિક ભેદોવડે જાગ્રત્કાલનો વ્યાવહારિક વ્યવહાર પણ યથાયોગ્ય ચાલે છે. વ્યાકુલ ને દુઃખી જીવોને જો શાશ્વતી શાંતિ ને

શાશ્વત સુખ જોઇતું હોય તો ભેદમાં રહેલા અભિનિવેશને તેમણે પોતાના અંતઃકરણમાંથી શાસ્ત્રવચનો, સુયુક્તિઓ ને દૃષ્ટાંતોવડે દૂર કરી અભેદમાંજ પોતાના અંતઃકરણને સુસ્થિર કરવું જોઇએ. ભેદજ્ઞાન મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ છે, ને મિથ્યાજ્ઞાન ભય તથા વ્યાકુલતા ઉપજાવનાર છે માટે વિવેકિપુરુષે બ્રહ્મસ્વરૂપના જ્ઞાનવડે મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ ને ભેદભ્રાંતિને ત્યજી દેવી જોઇએ.''

શિષ્ય પૂછે છેઃ—'' હે પરમાત્મસ્વરૂપ ! દેહાદિમાં હુંપણાના મિથ્યા નિશ્ચયવાળું થયેલું અને પ્રતીત થતા સંસારમાં સત્યપણાના મિથ્યા નિશ્ચયવાળું થયેલું મનુષ્યનું અંતઃકરણ કયાં સાધનોવડે ને કેવા ક્રમથી દેહાદિમાં થયેલી અનાદિકાલની હુંપણાની ભ્રાંતિને અને સંસારમાં થયેલી અનાદિકાલની સત્યપણાની ભ્રાંતિને ત્યજી દઇ અખંડબ્રહ્માકાર થવા સમર્થ થતું હશે તે જાણવાની મારા અંતઃકરણમાં પ્રબલ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે તો મારી તે જિજ્ઞાસાને આપશ્રી કૃપા કરીને પરિપૂર્ણ કરશો એવી મારી સવિનય પ્રાર્થના છે. ''

શ્રીસદ્‌ગુરુ કહે છેઃ—'' હે સરલહૃદયવાળા ! જે મનુષ્યના અંતઃકરણમાં આ જન્મમાં ને પૂર્વજન્મોમાં કરેલાં નિષ્કામ શુભકર્મોવડે પડેલા શુભસંસ્કારોનો વધારો હોય છે તે મનુષ્યના અંતઃકરણમાં જ્યારે તે શુભસંસ્કારોનો પરિપાક થાય છે ત્યારે આ પ્રતીત થતા સંસારના વિષયોમાં દોષદર્શનવડે તેને અરુચિ ઉત્પન્ન થાય છે, ને તેને કોઇ સત્યરૂપ સુખમય વસ્તુ જાણવાની તીવ્ર ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે. પછી તે મનુષ્ય જાણીજોઇને પાપકર્મો કરતો નથી, અને સકામ પુણ્યકર્મો પણ કરતો નથી, પરંતુ પોતાનાથી બની શકે તેટલું શુભકર્મ અહંકારનો ત્યાગ કરીને તથા કીર્તિની કે સ્વર્ગાદિની ઇચ્છા ત્યજીને તે કરે છે. પોતાની મૂઢતાપર તેને ગ્લાનિ ઉપજે છે, ને તેનું ચિત્ત સત્પુરુષોનો સમાગમ કરી તથા સત્શાસ્ત્રોનું વાચન કરી સુખરૂપ

સત્યને જાણવા ઘણું આતુર થાય છે. એ વેલાએ તે મનુષ્યના અંતઃકરણમાં બ્રહ્મરૂપ શુભ વસ્તુને જાણવાની તીવ્ર ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઇ છે માટે તેનું અંતઃકરણ શુભેચ્છાને પ્રાપ્ત થયેલું ગણાય છે. અંતઃકરણની આ શુભેચ્છાનો વેગ વધતાં તેનું અંતઃકરણ વિવેક, વૈરાગ્ય, શમાદિ છ સંપત્તિ ને મોક્ષ મેળવવાની તીવ્રઇચ્છાવાળું થઇ, વિવેકાદિ મેળવી, પછી કોઇ શ્રોત્રિય, બ્રહ્મનિષ્ઠ ને પરમકારુણિક સદ્ગુરુનો વિચારપૂર્વક શોધ કરી, પોતાના અંતઃકરણને સ્વકર્તવ્યમાં સ્થિર સ્થાપવા તથા પરમાર્થનાં સાધનોનું શ્રવણ કરી તેમાં આગળ વધવા તેમનું શાસ્ત્રોક્ત વિધિપ્રમાણે નમ્રતાપૂર્વક શરણ ગ્રહણ કરી પશ્ચાત્ તેમના સંસારતારક અપૂર્વ ઉપદેશનું આદરપૂર્વક શ્રવણ કરે છે, તથા તે ઉપદેશને બુદ્ધિમાં સુસ્થિર કરવા તે ઉપદેશનું ભાવપૂર્વક એકાંતમાં સુતર્કવડે વારંવાર મનન વા વિચાર કરે છે. તે મનુષ્યના અંતઃકરણની આવી સ્થિતિને વિચારણા કહેવામાં આવે છે. આ વિચારણાનો અભ્યાસવડે પરિપાક થતાં તેના અંતઃકરણને આ સંસારમાં એક, અદ્વિતીય, જ્ઞાનરૂપ ને સુખરૂપ બ્રહ્મજ સત્ય છે એવો દૃઢ નિશ્ચય થાય છે, તથા પ્રતીત થતા હું, તું, આ ને તે એવા સર્વ ભેદો મનના બહિર્મુખપણાવડે ભ્રાંતિથી પ્રતીત થાય છે એમ પણ તેના અંતઃકરણને સમજાય છે. આવી સ્થિતિવાળું અંતઃકરણ બ્રહ્મના દૃઢપરોક્ષજ્ઞાનવાળું થયેલું હોવાથી હવે પોતાનામાં રહેલી સ્થૂલતા ને ચંચલતાનો પરિત્યાગ કરી સૂક્ષ્મતા ને સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવા તે આદરપૂર્વક સુસૂક્ષ્મ ને સુસ્થિર બ્રહ્મનો વિચાર ને ધ્યાન કરવા લાગે છે. આવા પ્રયત્નનો પરિપાક થતાં તે અંતઃકરણની સૂક્ષ્મતા એટલે તનુતા-અંતઃકરણમાં રહેલા રજોગુણના તથા તમોગુણના ધર્મોની વિરલતા-તથા સ્થિરતા એટલે બ્રહ્મમાં એકાગ્રતા થાય છે, અંતઃકરણની આવી સ્થિતિને તનુમાનસા-મનની

સૂક્ષ્મતા કહેવામાં આવે છે. શુભેચ્છા, વિચારણા ને તનુમાનસાનામની અંતઃકરણની ત્રણે અવસ્થામાં હું તું તે ઇત્યાદિ ભેદોની અંતઃકરણને અધિક વા ન્યૂન પ્રતીતિ હોય છે તેથી અંતઃકરણની એ ત્રણે સ્થિતિને **જાગ્રત્** એવું નામ પણ આપવામાં આવે છે. એ તનુમાનસાના અભ્યાસનો પરિપાક થતાં ભેદવાસનાનો નાશ, મનની સ્થૂલતા ને ચંચલતાનો નાશ અને બ્રહ્મસ્વરૂપનો દૃઢ નિશ્ચય થઇ તે અભ્યાસી મનુષ્યના અંતઃકરણમાં બ્રહ્મવિદ્યાનામની વૃત્તિનો ઉદય થતાં બ્રહ્મથી અભિન્ન આત્માઉપરનું અજ્ઞાનકૃત આવરણ દૂર થઈ સચ્ચિદાનંદઘન બ્રહ્મથી અભિન્ન આત્માનો તે અભ્યાસીના અંતઃકરણને સાક્ષાત્કાર થાય છે. અંતઃકરણની આવી સ્થિતિને **સત્ત્વાપત્તિ** કહેવામાં આવે છે. સત્ત્વ એટલે ત્રણે કાલમાં જેનું હોવાપણું છે એવો બ્રહ્મસ્વરૂપ આત્મા તેની આપત્તિ એટલે પ્રાપ્તિ એ અંતઃકરણને થયેલી હોવાથી અંતઃકરણની એ સ્થિતિને બ્રહ્મવેત્તાઓએ **સત્ત્વાપત્તિ** એવું નામ આપ્યું છે. આવી સ્થિતિએ પહોંચેલું અંતઃકરણ પોતાની અંતર્મુખવૃત્તિવડે (પ્રત્યગ્દૃષ્ટિવડે) સર્વત્ર સચ્ચિદાનંદઘન બ્રહ્મને સદ્રૂપે અનુભવે છે, ને પોતાની બાહ્યવૃત્તિવડે (પરાગ્દૃષ્ટિવડે) નામરૂપાત્મક સંસારને સ્વપ્નના જેવો વા મનોરાજ્યના જેવો મિથ્યારૂપે અનુભવે છે. એવી રીતે એ અંતઃકરણ સંસારમાં પ્રતીત થતા સર્વ ભેદોનો બાધ કરી સંસારને સ્વપ્નસમાન જુએ છે તેથી અંતઃકરણની તે સ્થિતિને **સ્વપ્ન** એવું નામ પણ આપવામાં આવે છે. આવી સ્થિતિ જેમના અંતઃકરણની થઇ છે એવા મહાપુરુષ **બ્રહ્મવિત્** વા બ્રહ્મવેત્તા વા બ્રહ્મદર્શી વા બ્રહ્માનુભવી વા બ્રહ્મજ્ઞાની કહેવાય છે. એ સત્ત્વાપત્તિનો અભ્યાસ સતત ચાલુ રહેતાં જો પ્રતિબંધક પ્રારબ્ધકર્મનું તીવ્રતમપણું ન હોય તો અંતઃકરણની સ્થૂલતાનો તથા ચંચલતાનો વિશેષ નાશ થઇ તથા

ભેદવાસના વધારે શિથિલ થઇ તે મહાપુરુષનું અંતઃકરણ આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મમાં વિશેષ વિશ્રાંતિ પામેલું થાય છે. અંતઃકરણની આવી સ્થિતિને તે અંતઃકરણની દૃષ્ટ વિષયોમાં, શ્રુત વિષયોમાં ને ભેદવાસનામાં આસક્તિ નહિ રહેવાથી **અસંસક્તિ** વા અસંસક્તિકા એવું નામ બ્રહ્મવેત્તાઓ આપે છે. સુષુપ્તિને પ્રાપ્ત થયેલા મનુષ્યનું અંતઃકરણ જેમ સ્થૂલસૂક્ષ્મ વિષયોના દર્શનરૂપ વિક્ષેપોને અભાવે તે કાલે પ્રસન્ન રહે છે તેમ અંતઃકરણની અસંસક્તિનામની સ્થિતિને પામેલા પુરુષનું અંતઃકરણ જાગ્રદવસ્થામાં પણ ભેદદર્શનને અભાવે સુપ્રસન્ન રહે છે. અંતઃકરણની આવી સ્થિતિમાં ભેદદર્શનના મિથ્યાપણાનું જ્ઞાન સુસ્થિર થઈ સર્વ સંસાર જાણે બ્રહ્મમાં વિલીન થઇ ગયો હોય એમ જણાય છે તેથી અંતઃકરણની આવી સ્થિતિને સુષુપ્તિ એવું નામ આપવામાં આવે છે. અંતઃકરણની આવી સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયેલા મહાપુરુષ **બ્રહ્મવિદ્વર** કહેવાય છે. આ **અસંસક્તિનો** અભ્યાસ સતત ચાલુ રહેતાં મનની સ્થૂલતાનો, મનની ચંચલતાનો ને દૃશ્યની પ્રતીતિ કરાવનારી વાસનાઓનો લગભગ નાશ થવાથી અને એકજ અદ્વિતીય બ્રહ્મસ્વરૂપમાં અંતઃકરણ વધારે વિશ્રાંતિ પામવાથી સત્ત્વાપત્તિમાં ને અસંસક્તિમાં એ અંતઃકરણ બ્રહ્માકાર થયેલું હોય તેમાંથી દૃશ્યપદાર્થોની વાસનાના બલે જેમ પોતાની મેળે પાછું જગદાકાર થતું હતું તેમ હવે બ્રહ્માકારસ્થિતિમાંથી દૃશ્યપદાર્થોની વાસનાની **અતિશિથિલતાથી** તે પોતાની મેળે જગદાકાર થઈ શકતું નથી, પણ જ્યારે અન્ય કોઇ પુરુષ તેમના બ્રહ્માકાર થયેલા અંતઃકરણને પ્રયત્નપૂર્વક જાગ્રત્ કરે ત્યારે તે અંતઃકરણ જાગ્રત્ થઈ પ્રયોજનજેટલું જગદાકાર થઇ શકે છે, ને પ્રયોજનજેટલો જગત્સંબંધિ વ્યવહાર કરી પુનઃ પોતાની મેળે તે બ્રહ્માકાર થઈ જાય છે. અંતઃકરણની આવી સ્થિતિમાં તે

અંતઃકરણને બ્રહ્મથી ભિન્ન દશ્ય પદાર્થની લગભગ અપ્રતીતિ થઈ ગયેલી હોવાથી અંતઃકરણની તે સ્થિતિને પદાર્થાભાવિની એવું નામ આપવામાં આવે છે. અંતઃકરણની આવી સ્થિતિમાં ભેદની પ્રતીતિ લગભગ નહિજેવી થઈ ગયેલી હોવાથી અંતઃકરણની આ સ્થિતિને ગાઢસુષુપ્તિ એવું નામ આપવામાં આવે છે. આવી સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયેલા મહાપુરુષ બ્રહ્મવિદ્વરીયાન્ કહેવાય છે. આ પદાર્થાભાવિની–નામની સ્થિતિમાં ગયેલું અંતઃકરણ પોતાની મેળે ઉત્તરોત્તર બ્રહ્મમાં અધિક અધિક વિશ્રાંતિ પામી ભેદભાવનાનું વિસ્મરણ કરી તુર્યમાં એટલે આ વિશ્વની સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ ને કારણથી ભિન્ન અધિષ્ઠાનનામની ચોથી સ્થિતિરૂપ બ્રહ્મમાં ગયેલું થવાથી અંતઃકરણની આવી સ્થિતિને અંતઃકરણની વિશ્રાંતિના પરિપાકને જાણનારા બ્રહ્મવેત્તાઓ તુર્યગા કહે છે. અંતઃકરણની આવી સ્થિતિને પામેલા મહાપુરુષો બ્રહ્મવિદ્વરિષ્ઠ કહેવાય છે. આવી સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયેલું અંતઃકરણ પોતાની મેળે કે અન્ય પુરુષના પ્રયત્નથી બ્રહ્માકારવૃત્તિનો પરિત્યાગ કરી વ્યુત્થાનદશાને પામી જગદાકાર થઇ શકતું નથી, પણ ઉત્તરોત્તર બ્રહ્મમાંજ વિલીન થતું જાય છે. અંતઃકરણની આવી સ્થિતિને બ્રહ્મવેત્તાઓ ઘનસુષુપ્તિ પણ કહે છે. અંતઃકરણની એ તુર્યગાનામની સ્થિતિને પામેલા મહાપુરુષનું સ્થૂલશરીર તે સ્થૂલશરીરને ટકાવી રાખનારું પ્રારબ્ધકર્મ સમાપ્ત થતાં નિશ્ચેષ્ટ થાય છે. પછી તે પંચીકૃત પાંચ ભૂતોનું બનેલું સ્થૂલશરીર અગ્નિદાહદ્વારા કે અન્ય કોઇ રીતે પંચીકૃત પાંચ ભૂતોરૂપ થઈ જાય છે, અભિમાનીના પરિત્યાગથી તેમનું સૂક્ષ્મશરીર અપંચીકૃત પાંચ ભૂતોરૂપ થઇ જાય છે, અને તેમનું કારણશરીર પૃથક્ રહેવાનું પ્રયોજન ન રહેવાથી સમષ્ટિ-અવિદ્યામાં ભળી જાય છે. બ્રહ્મસ્વરૂપમાં ક્રમપૂર્વક થનારી અંતઃકરણ-

ની આ સાત સ્થિતિઓને બ્રહ્મજ્ઞાનની સાત ભૂમિકાઓ પણ કહેવામાં આવે છે. તેમાં શુભેચ્છા, વિચારણા ને તનુમાનસા આ ત્રણ ભૂમિકાઓ સાધકદશાવાળાની છે. સત્ત્વાપત્તિ એ જ્ઞાનીની, અસંસક્તિ એ જીવન્મુક્તની, પદાર્થાભાવિની એ મહામુક્તની ને તુર્યગા એ અતિમુક્તની ભૂમિકા ગણાય છે. પ્રથમની ત્રણ ભૂમિકાવાળાનું શરીર પડે તો તે યોગભ્રષ્ટ કહેવાય છે, ને તેની એક, બે કે ત્રણ જન્મે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થયે મુક્તિ થાય છે. પાછળની ચાર ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થયેલા મહાપુરુષો તેમનાં શરીર વિદ્યમાન છતાં પણ મુક્તજ છે. તેમના પ્રારબ્ધકર્માનુસાર તેમની વિશેષ ઉપાધિવાળી કે અલ્પ ઉપાધિવાળી બહારની સ્થિતિ હોય છે, પણ તે સર્વને બ્રહ્મદર્શન સમાન હોય છે, ને તેમાંના કોઇને દેહાદિમાં આત્માની બુદ્ધિ ને જગત્‌માં સત્યપણાની બુદ્ધિ હોતી નથી. તે સર્વના પ્રારબ્ધકર્મની સમાપ્તિ થયે તે સર્વે બ્રહ્મમાં અભેદભાવે સ્થિતિ કરવારૂપ વિદેહકૈવલ્યને પામે છે. એ વિદેહકૈવલ્યને કૈવલ્ય, બ્રહ્મીભૂતત્વ, બ્રહ્મસ્વરૂપાવસ્થાન મોક્ષ, નિર્વાણપદ, પરમપદ ને મુક્તિ પણ કહેવામાં આવે છે.”

શિષ્ય પૂછે છેઃ—“ હે દયાસિંધો ! આપશ્રીએ મારી શંકાનું ઉત્તમ પ્રકારે સમાધાન કરી મારા ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો છે. હે સર્વજ્ઞ ! ‘ હું બ્રહ્મ છું, ’ અને ‘ આ પ્રતીત થતું જગત્ પણ બ્રહ્મ છે ’ આવું જ્ઞાન કોને થતું હશે ? અંતઃકરણ જડ હોવાથી તે પોતાને ‘ હું બ્રહ્મ છું ’ એમ જાણી શકે નહિ, ને જો તે એમ જાણે તો તે ભ્રાંતિજ્ઞાન કહેવાય, અને એવા ભ્રાંતિજ્ઞાનથી યથાર્થજ્ઞાનવડે થનારો મોક્ષલાભ મુમુક્ષુને થઇ શકે નહિ. વળી એ જડ અંતઃકરણ બધી જડ વસ્તુઓને બ્રહ્મરૂપ પણ જાણી શકે નહિ, ને જો એમ જાણે તો તે પણ મિથ્યાજ્ઞાનજ કહેવાય, કેમકે જે વસ્તુ જેવી ન

હોય તે વસ્તુને તેવી જાણવી તે મિથ્યાજ્ઞાન કહેવાય છે. જો કૂટસ્થ વા આત્મા ‘ હું બ્રહ્મ છું, ’ અને ‘આ સર્વ જગત્ બ્રહ્મ છે ’ એમ જાણે તો અવિકારી સ્વીકારવામાં આવતો તે કૂટસ્થ વિકારી થાય, ને જે વિકારી હોય તે વિનાશી પણ હોય. કૂટસ્થને જો વિકારી ને વિનાશી માનવામાં આવે તો વેદાંતસિદ્ધાંતનો પરિત્યાગ ને મોક્ષાભાવનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. આવી રીતે અંતઃકરણમાં કે કૂટસ્થમાં ‘ હું બ્રહ્મ છું, ’ અને ‘ આ સર્વ જગત્ બ્રહ્મ છે ’ એવું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવું સંભવિત હોય એમ મારું અંતઃકરણ સમજશક્તિ-ની ન્યૂનતાથી હજી સ્વીકારી શકતું નથી માટે એ જ્ઞાન કોને થતું હશે એ તથા એને લગતું અન્ય કાંઇ મને સમજાવવાયોગ્ય આપશ્રી-ને પ્રતીત થતું હોય તે સર્વ આપ કૃપા કરીને આ દીનદાસને સમજાવવાનો શ્રમ લેશો. ”

શ્રીસદ્‌ગુરુ કહે છે:—“ હે સુવિચારવાળા ! તમારો સંદેહ યોગ્ય છે. ‘ હું બ્રહ્મ છું, ’ અને ‘ આ સર્વ જગત્ બ્રહ્મ છે ’ આવું જ્ઞાન એકલા જડસ્વભાવવાળા અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન થવું સંભવ-તું નથી તેમજ અસંગ ને અવિકારી આત્મામાં પણ આવું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવું સંભવતું નથી. એ બંનેના (અંતઃકરણના ને આત્માના) સામીપ્યથી તે બંનેની મિશ્ર થયેલાજેવી સ્થિતિવાળું જીવનામનું વા ચિદાભાસનામનું એક નવું વ્યાવહારિક તત્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે. જેનું સ્વરૂપ આગળ કહેવાઈ ગયું છે. એ ચિદાભાસનેજ (જીવનેજ) વિવેકાદિ ને શ્રવણાદિ સાધનોવડે સદ્‌ગુરુની અમોઘ કૃપાથી ‘ હું બ્રહ્મ છું, ’ અને ‘ આ સર્વ બ્રહ્મ છે ’ આવું ત્રિવિધતાપનું અત્યંત શમન કરનારું અને પરમાનંદરૂપે અવિચલ સ્થિતિ કરાવનારું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. હવે એ વિષયને વધારે સ્પષ્ટ કરવા ચિદાભાસની

જે અવસ્થાઓ છે તે તમને કહેવાય છે. એ ચિદાભાસની આ સાત અવસ્થાઓ છેઃ—અજ્ઞાન, આવરણ, વિક્ષેપ–ભ્રાંતિ–શોક, પરોક્ષજ્ઞાન, અપરોક્ષજ્ઞાન, વિક્ષેપનાશ–ભ્રાંતિનાશ–શોકનાશ ને અતિહર્ષ. કોઇ અજ્ઞાની મનુષ્યને કોઇ મનુષ્ય પ્રશ્ન કરે કે તમે બ્રહ્મને જાણો છો ?" ત્યારે તે અજ્ઞાની મનુષ્ય તેને કહે છે કે ' હું બ્રહ્મને જાણતો નથી, ' એવી રીતે અજ્ઞાની મનુષ્યના જીવમાં રહેલું અનાદિકાલનું બ્રહ્મસંબંધિ જે અજ્ઞાન તે અજ્ઞાન ચિદાભાસની પહેલી અવસ્થા છે. અયોગ્ય ઉપાયોનું અવલંબન કરીને વા ઉપરટપકે કોઇ શાસ્ત્ર વાંચીને કે સાંભળીને તે અવિવેકી પુરુષ કોઈ મનુષ્યના બ્રહ્મસંબંધિ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ' બ્રહ્મ નથી, ને તે બ્રહ્મ પ્રતીત થતું નથી ' એમ કહે તો તેનું તેવું કથન તે ચિદાભાસની આવરણનામની બીજી અવસ્થાથી થાય છે એમ જાણવું. 'હું કર્તા છું,' 'હું ભોક્તા છું,' 'હું સુખી છું,' 'હું દુઃખી છું,' 'હું મૂઢ છું,' 'હું અંધ છું,' 'હું લુલો છું,' ને 'હું જ્વરથી પીડાઉં છું ' ઇત્યાદિ કથનોના હેતુભૂત જે ચિદાભાસની અવસ્થા તે ચિદાભાસની વિક્ષેપનામની ત્રીજી અવસ્થા છે. આદરપૂર્વક સંતશાસ્ત્રોના શ્રવણથી, વાચનથી ને એકાંતમાં યુક્તિપૂર્વક તેનો વિચાર કરવાથી તે મનુષ્યને ' બ્રહ્મ છે ' આવો જે નિશ્ચય થાય છે તે નિશ્ચયવાળી ચિદાભાસની અવસ્થા પરોક્ષજ્ઞાનનામની ચોથી અવસ્થા કહેવાય છે. પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપનો અને પ્રતીત થતા જગત્‌ના વાસ્તવિક સ્વરૂપનો વેદવાક્યોને તથા પોતાના સદ્‌ગુરુનાં વચનોને અનુસરી બહુભાવથી સૂક્ષ્મદૃષ્ટિવડે વારંવાર વિચાર કર્યા કરવાથી અંતઃકરણની એકાગ્રતા, સૂક્ષ્મતા ને પ્રતિબંધક સંસ્કારોની નિવૃત્તિ થતાં તે અભ્યાસી મનુષ્યને 'હું બ્રહ્મ છું,' અને 'આ સર્વ બ્રહ્મ છે' આવો જે બ્રહ્માનુભવ થાય છે તે ચિદાભાસની પાંચમી અપરોક્ષ-

જ્ઞાનનામની અવસ્થા છે. મનુષ્યને બ્રહ્મનું દૃઢ અપરોક્ષજ્ઞાન થતાં તેના અંતઃકરણમાંથી અજ્ઞાન, આવરણ ને ભ્રાંતિરૂપ વિક્ષેપ દૂર થતાં માનસપરિતાપરૂપ શોકનો જે અત્યંત ઉચ્છેદ થઇ જાય છે તે શોકનાશનામની ચિદાભાસની છઠ્ઠી અવસ્થા છે. બ્રહ્મના દૃઢ અ-પરોક્ષજ્ઞાનવડે સર્વ માનસપરિતાપોની નિવૃત્તિ થતાં તે બ્રહ્મવેત્તાને પરમાનંદનો–વિષયરૂપ ઉપાધિવિનાના નિરવધિ આનંદનો–નિરંકુશ (કોઇ પણ વિષયથી નહિ દબાવી શકાય એવી) તૃપ્તિનો–જે અનુ-ભવ થાય છે તે ચિદાભાસની અતિહર્ષનામની સાતમી અવસ્થા છે.

પૂર્વોક્તરીતે બ્રહ્મનું અજ્ઞાન અને બ્રહ્મનું જ્ઞાન એ બંને ચિદા-ભાસને થાય છે. એ ચિદાભાસ વા જીવ અનાદિ છે. બ્રહ્મનું દૃઢ અપરોક્ષજ્ઞાન થવાથી એ ચિદાભાસ પોતાનું મિથ્યાપણું અનુભવી પોતાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ બ્રહ્મ છે એમ સ્પષ્ટ અનુભવે છે, ને સર્વ જગતનું મિથ્યાપણું જાણી તેનો તેના વાસ્તવિક સ્વરૂપ બ્રહ્મથી અભેદ છે એમ પણ અનુભવે છે. હું એવો શબ્દ વ્યવહારકાલે જીવનો–અહંકારસહિત આત્માનો–બોધ કરે છે, અને જ્ઞાનકાલે એ અહંકાર આત્મામાં વિલીન થઇ જવાથી તે વેલા માત્ર આત્માજ અવ-શેષ રહે છે.

ભગવાન્ પ્રજાપતિજેવાએ વિરોચનને આત્મસ્વરૂપનો ઉપ-દેશ કર્યો, પણ બુદ્ધિની મંદતારૂપ પ્રતિબંધને લીધે વિરોચનથી તે સમજાયો નહિ માટે પોતાના અંતઃકરણમાં રહેલા આત્મજ્ઞાનના પ્રતિબંધની નિવૃત્તિ પણ આત્માનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છનારે કરવી જોઇએ. એ પ્રતિબંધ ત્રણ પ્રકારના છે, ભૂત, વર્તમાન ને ભાવી. પૂર્વે તીવ્ર રાગથી કોઇ વિષય કોઇ ભોક્તાએ ભોગવ્યો હોય તેથી તે ભોક્તાના અંતઃકરણમાં તેના બલવાન્ સંસ્કારો પડ્યા હોય છે. એ

સંસ્કારો વારંવાર વાસનારૂપ પરિણામ પામી અંતઃકરણને તે વિષયના આકારે કર્યા કરે છે તેથી વેદાંતવાક્યોનું કે પોતાના સદ્‌ગુરુના વાક્યોનું શ્રવણ કર્યા છતાં પણ તે મનુષ્યનું અંતઃકરણ બ્રહ્માકાર થઇ શકતું નથી. તે મનુષ્ય એકાંતમાં શ્રવણ કરેલા વિષયનું મનન પણ કરી શકતો નથી, કેમકે તે વેલા પણ તેનું અંતઃકરણ પૂર્વે અનુભવેલા વિષયોનું ચિંતન કરવા લાગે છે. અંતઃકરણની આવી સ્થિતિ તે ભૂતપ્રતિબંધ કહેવાય છે. વૈરાગ્ય, શમ ને દમના અનુષ્ઠાન-વડે અથવા જે વિષયનું સ્મરણ થાય તે વિષયમાં રહેલા ચૈતન્યનું ધ્યાન કરવાવડે આ ભૂતપ્રતિબંધ દૂર કરી શકાય છે. વર્તમાનકાલ-ના જે વિપરીત હેતુઓ શ્રોતાના અંતઃકરણને બ્રહ્માકાર થવા દેતા નથી તે વર્તમાનપ્રતિબંધ કહેવાય છે. એ વર્તમાનપ્રતિબંધ ચાર પ્રકારના છે, બુદ્ધિનું મંદપણું, વિષયાસક્તિ, કુતર્ક ને વિપર્યયમાં દુરા-ગ્રહ. શ્રવણ કરવામાં આવતા વિષયને સમજવાનું ને ગ્રહણધારણ કરવાનું જે બુદ્ધિનું અસામર્થ્ય તે બુદ્ધિનું મંદપણું કહેવાય છે. પોતાની બુદ્ધિના મંદપણાને લીધે વેદાંતશ્રવણ કરનાર કોઇ મનુષ્ય વેદાંતવાક્યોને વા પોતાના સદ્‌ગુરુના ઉપદેશને સાંભળ્યા છતાં પોતાના અંતઃકરણમાં ગ્રહણધારણ કરી શકતો નથી તેથી તેને બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર થતો નથી. પોતાની બુદ્ધિના મંદપણારૂપ વર્તમાનપ્રતિબંધને દૂર કરવા તે જિજ્ઞાસુ મનુષ્યે પોતાના સદ્‌ગુરુની બહુ ભાવપૂર્વક સેવા કરવી, ને તેમના તથા અન્ય સમર્થ શ્રોત્રિયબ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષોના બ્રહ્મોપદેશનું વારંવાર આદરપૂર્વક શ્રવણ કરી પોતાના અંતઃકરણની સ્થૂલતા ને જડતા દૂર કરી તેની સૂક્ષ્મતા ને ગ્રહણધારણશક્તિ વધારવાં જોઇએ. તેના પરમકારુણિક સદ્‌ગુરુ ને તત્ત્વજ્ઞો દયાબુદ્ધિથી તેને વારંવાર બ્રહ્મોપદેશ કરી તથા બ્રહ્મસ્વરૂપનું સ્મરણ કરાવી તે મંદબુદ્ધિવાળા જિજ્ઞાસુની બુદ્ધિની મંદતા ક્રમથી દૂર કરે છે.

અપૂર્ણ